

ADRODDIAD AR GYFARFOD YR HYDREF YM MHEN-Y-BONT AR OGWR 19-21 MEDI 2025

Archwiliodd y cyfarfod thema hwn, a gynhaliwyd yng Ngwesty Heronston, ddiwydiannau cerameg Sir Forgannwg o'r Oesoedd Canol hyd heddiw, gan edrych ar borslen hanesyddol Abertawe a Nantgarw a chynhyrchion crochendai llai unigryw Abertawe, Llanelli, Ewenni a Nantgarw. Prynawn Gwener, 19 Medi, adroddodd Gwyneth Evans hanes diwydiant crochenwaith Ewenni wrthym trwy ddangos eitemau o'i chasgliad personol. Ynghyd â Bwcle, roedd ardal Ewenni yn un o brif safleoedd cynhyrchu crochenwaith traddodiadol Cymru. Gwyddys bod 15 crochendy gwahanol wedi bodoli, wedi'u lleoli o amgylch banc o glai clogfeini a chyda mynediad hawdd at lo ar gyfer tanio a mwyn galena ar gyfer gwneud gwydreddau plwm. Mae tystiolaeth ddogfennol yn awgrymu bod potio yn yr ardal yn y 15fed ganrif ond mae'r dystiolaeth gadarn gyntaf yn cyfeirio at wneud teils crib ym 1715. Er eu bod yn fach iawn ar eu pen eu hunain gyda rhwng dau a chwech o weithwyr yr un, daeth y crochendai yn adnabyddus ar ôl i dwf diwydiant a phoblogaeth ddod â chleientiaid newydd a niferus iddynt yn y 19eg ganrif. Cynhyrchiant sylfaenol y ffatrioedd oedd llestri defnyddiol ar gyfer llaethdai a cheginau fferm, ond roeddent hefyd yn adnabyddus am eu powlenni gwasael, blychau arian a jygiau pos gyda dyluniadau sgraffito ar gefndir gwydrog melyn, yn aml gyda arysgrif neu arwyddeiriau yn Saesneg neu'n Gymraeg. Ar ôl 1850 dirywiodd y diwydiant yn wyneb cystadleuaeth gan grochenwaith a gynhyrchwyd yn dorfol a thunplat, ac erbyn y 1920au dim ond dau grochendy oedd ar ôl, Ewenny a Claypits. Datgymalwyd yr olyn draddodiadol olaf yn Ewenny ym 1980 a'i hail-godi yn Sain Ffagan ac adeiladwyd gweithdy newydd ar ei safle. Peidiodd crochenwaith Claypits lle bu Leonard Edger yn cynhyrchu paneli wal a gwaith cerfluniol yn ddiweddarach â gweithredu ychydig flynyddoedd yn ôl.

Yna cerddsom bellter byr i **Grochendy Ewenny** lle cawsom groeso gan wythfed genhedlaeth teulu Jenkins i redeg y busnes, Caitlin, sy'n cael cymorth gan ei thad Alun. Mae'r gweithdy modern yn dal i arddangos arwydd o ddiwedd oes Fictoria, dyfyniad dwyieithog o fersiwn y Brenin Iago o Rhufeiniaid 9:21, 'Onid oes gan y crochenydd awdurdod dros glai'r un lwmp i wneud un llestr i anrhydedd ac un arall i amarch', sydd wedi'i gadw'n broffesiynol yn ddiweddar; mae yna hefyd gasgliad o gynhyrchion hanesyddol y crochenwaith. Dangosodd Caitlin y dull traddodiadol o daflu a ffurfio pot ar yr olwyn ac yna trafododd wneud a rhoi gwydreddau y mae hi â ddiddordeb arbennig ynddynt.

Yn yr hwyr cawsom ddwy ddarlith wedi'u darlunio'n eithriadol o dda. Rhoes Andrew Renton drosolwg o gynhyrchu cerameg yn ne Cymru o ganol y 18fed ganrif hyd at tua 1920. Penderfyniad dyn busnes lleol, William Coles, i sefydlu crochendy newydd ar safle hen waith copr ym 1764 a wnaeth enw i Abertawe fel canolfan ar gyfer cynhyrchu cerameg. Daeth oes aur Abertawe gyda Chrochendy Cambrian rhwng 1789 a 1824. Perlogwaith a basalt du, gan gopïo

Wedgwood unwaith eto, oedd y prif gynhyrchion. Cyflwynodd Lewis Weston Dillwyn siapiau newydd o 1802, a chyda addurniadau o ansawdd uchel gan Thomas Pardoe a William Weston Young, trodd y gwaith yn un o grochendai mwyaf arloesol Prydain. Roedd ffatri newydd, Crochendy Morgannwg, drws nesaf, yn cynhyrchu erbyn 1813, ond yn fuan roedd Dillwyn yn rheoli busnes a oedd yn ehangu eto gyda phartneriaid newydd ond ychydig a gynhyrchodd ar ôl 1817. Roedd gan ffatri borslen Nantgarw oes llawer byrrach. Dechreuodd William Billingsley a Samuel Walker gynhyrchu yno ym 1813 ond yn y cyfnod 1817-20 y bu'r rhan fwyaf o'r cynhyrchiad. Er bod y cynhyrchion llwyddiannus o'r ansawdd uchaf, gwnaeth colledion tanio'r fenter yn anghynladwy, a gadawodd Billingsley a Walker am Coalport. Roedd y rhan fwyaf o gynnyrch Nantgarw a addurnwyd yn lleol, wedi ei enamelio gan Pardoe ar ôl hyn, a chyda'i farwolaeth ym 1823 daeth yr arbrawf i ben. Wedi hynny, cynhyrchodd ffatrioedd newydd Cymru fel Llanelly ac Ynysmeudwy amrywiadau ar grochenwaith, llawer ohono wedi'i argraffu â throsglwyddiad ond gyda Llanelly yn gorffen gyda phlatiau ceiliog wedi'u haddurno â llaw fel efelychiadau o addurniadau Wemyss. Yn y pen draw, er gwaethaf ei gyfoeth diwydiannol nid oedd sylfaen defnyddwyr ddigon mawr yn ne Cymru i gynnal diwydiant cerameg o ansawdd uchel hyfyw.

Dilynwyd darlith Andrew gan Jonathan Gray y mae ei ymchwil wedi dyrchafu Horace Elliott (1851-1938) i le cyfiawn ac amlwg fel dylunydd crochenwaith Celf a Chreffft amlffurf. Yn werthwr peiriannau gwnïo cyn iddo ymddiddori mewn dylunio, comisiynodd waith gan sawl crochendy yn Lloegr, gan gynnwys Denby a Brannam, yn ogystal â sawl un yn yr Almaen, a thair o ffatrioedd Ewenny. Ymwelodd â'r crochendai gwledig hyn i gaffael potiau ar gyfer ei ystafelloedd arddangos yn Llundain ac i arddangos yn yr amrywiol arddangosfeydd celf a chreffty bu'n ymwneud â hwy. Byddai'n ymweld ag Ewenni bob blwyddyn o 1880 hyd 1913, gan aros yno'n aml am amser hir, a dyluniodd lawer o ddarnau i'r brodyr Jenkins eu gwneud. Byddai ei farc fleur-de-lys yn aml yn cael ei roi ar Ewenni a nwyddau eraill, gyda'i ystod yn amrywio o fasys wedi'u haddurno â dail i ganhwyllbrennau addurniadol a moch ceramig o wahanol ffurfiau.

Fore Sadwrn ymwelsom ag **Amgueddfa Abertawe** lle rhoes Andrew Green inni gyflwyniad byr ond cynhwysfawr i hanes Sefydliad Brenhinol De Cymru a'r amgueddfa gyntaf yng Nghymru. Roedd Abertawe wedi dod yn ganolfan ardal ddiwydiannol a masnachol newydd gydag ehangu cloddio glo a thoddi copr yn yr ardal yn y 18fed ganrif a dechrau'r 19eg ganrif. Sicrhaodd y cyfuniad o boblogaeth amrywiol, gosmopolitaidd, oedd yn ehangu'n gyflym, mudiad gwyddoniaeth taleithiol llewyrchus a sylfaen fasnachol a diwydiannol gref ei statws blaenllaw ac unigryw yn hanes trefol Cymru ddechrau'r 19eg ganrif. Ym 1835 daeth grŵp o ddynion lleol amlwg fel y daearegwr Syr Henry de la Beche; y diwydiannwr J. H. Vivian; y cregynogwr John George Jeffreys; ac arloeswr technoleg celloedd tanwydd Syr William Grove, ynghyd o dan arweinyddiaeth G. Grant Francis, hynafiaethydd, adferwr Castell Ystumllwynarth ac aelod sefydlu o'r CAA, i greu Cymdeithas Athronyddol a Llenyddol Abertawe. Ar ôl ennill nawdd y Frenhines Victoria, cafodd y gymdeithas ei hailenwi'n

Gymdeithas Frenhinol De Cymru ym 1838. Yna agorodd amgueddfa, y gyntaf yng Nghymru, mewn adeilad neoglasurol a gwblhawyd ym 1841 ac sydd bellach wedi'i restru Gradd 2*. Mae ei ddarlithfa, ei llyfrgell a'i labordy gwreiddiol yn dangos ei chyfranogiad cynnar mewn ymchwil ac addysg wyddonol. Roedd yr Amgueddfa yn cael ei rhedeg gan yr RISW tan 1990 ac yna fe'i cymerwyd

drosodd gan y ddinas. Mae'r Sefydliad yn parhau i fod yn weithgar iawn wrth ledaenu dysg mewn sawl maes ac yn arbenigo mewn hyrwyddo Abertawe a'i hanes. Mae orielau'r Amgueddfa'n cynnwys arddangosfa gronolegol gain iawn o serameg leol, ac maent hefyd yn gartref i gasgliadau diddorol o hanes cymdeithasol, archaeoleg a chelf, ac arddangosfa gyfnod ysblennydd o ddeunydd byd natur.

Yna ymwelsom ag **Oriel Gelf Glynn Vivian** a adeiladwyd i gartrefu'r casgliad a gynigiwyd i Gorfforaeth Abertawe ym 1905 gan y dyngarwr Glynn Vivian ynghyd â chymynrodd sylweddol. Roedd wedi etifeddu chwarter ffortiwn ei dad, y barwn copr John Henry Vivian, pan oedd yn 19 oed, a chan adael ei frodyr i oruchwylio'r busnes dewisodd Glynn dreulio ei oes yn teithio ac yn casglu cymysgedd eclecticig o weithiau celf. Agorwyd yr adeilad, mewn arddull Baróc Edwardaidd, ym 1911, ychwanegwyd ato yn y 1970au, ac fe'i hadnewyddwyd yn helaeth mewn prosiect gwerth £6 miliwn cyn ailagor yn 2016. Yn ogystal â chasgliadau ac arddangosfeydd helaeth o serameg Ewropeaidd a Phrydeinig, mae'r Oriel yn dal casgliad gwych o gelf Gymreig a chelf arall ac mae ganddi raglen gref o arddangosfeydd a gweithgareddau dros dro. Fe wnaethon ni fwynhau'n arbennig yr arddangosfa gyfredol 'Teigrod a Dreigiau' oedd yn arddangos y cysylltiadau hanesyddol rhwng Cymru ac India.

Ar ôl cinio, fe deithiom i **Amgueddfa Parc Howard** yn Llanelli, wedi'i lleoli mewn plasty Eidalaid a gwblhawyd ar gyfer James Buckley ym 1886 gan olynu'r Bryncaerau cynharach a oedd yn perthyn i ystâd Stepney. Mae gan y tŷ deulawr gyda'i belvedere a'i falwstrad â phen wrnau yn cuddio ei do isel ffenestri sgwâr ar y llawr gwaelod a rhai bwaog uwchben, ac mae porte cochere canolog â thri bwa o'i flaen. Agorwyd y tŷ a'r tiroedd i'r cyhoedd gan

etifeddes Stepney, y Fonesig Katherine Howard, i ddatlu ei phriodas ym 1912, sefyllfa a gadarnhawyd pan brynodd Cyngor Bwrdeistref Llanelli y tŷ a 24 erw o erddi a thiroedd gan ystâd Stepney ym 1965. Roedd y tŷ yn cynnwys casgliad mawr o grochenwaith Llanelli a roddwyd gan y Fonesig Katherine. Cafodd yr amgueddfa, a weithredir gan wasanaeth amgueddfeydd CofGâr Sir Gaerfyrddin, ei hadnewyddu'n helaeth yn ddiweddar. Mae oriel dda ar y llawr gwaelod yn olrhain hanes y crochenwaith, gan roi pwyslais ar y gweithwyr a'u bywydau yn ogystal â'r cynhyrchion, gydag oriel arall wedi'i neilltuo i gelf; mae orielau i fyny'r grisiau yn olrhain hanes y dref a merched chwaraeon lleol, yn ogystal ag arddangosfa ryngweithiol o hud a lledrith. Cawsom ein cyfarfod gan Robert Pugh a roddodd inni gyflwyniad cynhwysfawr i gynhyrchion Crochenwaith Llanelli. Roedd cau Crochenwaith Morgannwg ym 1838 wedi creu bwlch yn y farchnad, a dechreuodd y dyn busnes lleol William Chambers Grochenwaith De Cymru ym 1839 i ddiwallu'r galw. Erbyn y 1850au roedd

y safle'n cyflogi 120 o bobl, rhai o Abertawe ond llawer o Swydd Stafford, gan wneud tua 24,000 o eitemau bob wythnos. Prynwyd bowlenni, platiau ac eitemau addurniadol wedi'u hargraffu'n lleol ond hefyd ledled y byd.

Nos Sadwrn rhoddodd Eurwyn Wiliam gyflwyniad i Grochendy Nantgarw. Rhwng 1813 a 1823 cynhyrchodd y ffatri borslen enwog a sefydlwyd gan William Billingsley, 'y porslen gorau yn y byd' (Henry Sandon). Fodd bynnag, roedd rysâit Billingsley yn ddrud ac yn anodd ei danio, a chymerodd yr holl risgiau ei hun a methodd â gwneud elw. Cludwyd y rhan fwyaf o'r cynhyrchion i'w haddurno yn Llundain. Yna trowyd y safle gan deulu Pardoe yn grochendy gwledig a oedd yn gwneud eitemau defnyddiol i ddiwallu anghenion lleol, gan arbenigo mewn cynhyrchu pibellau ysmegu clai a dod y ffatri getynnau fwyaf yng Nghymru. Daeth y gweithgaredd hwnnw i ben ym 1920 a aeth llawer o'r adeiladau'n adfeilion. Ym 1989 achubwyd y safle a'i adfer yn rhannol dros yr awdurdod lleol, a'i gweithredodd fel amgueddfa, gweithgaredd sy'n parhau heddiw dan nawdd Ymddiriedolaeth Grochendy Nantgarw. Mae'r strwythurau y tu ôl i'r tŷ yn oroesiad prin a phwysig - yr unig le yng Nghymru sydd ag olion gweladwy o waith porslen, crochenwaith hanesyddol neu ffatri pibellau tybaco clai, ac yn brin yn y DU. Ei ffyrnau poteli yw'r unig rai sydd ar ôl yng Nghymru: cafodd un ei ddatgymalu a'i ailadeiladu i raddau helaeth ym 1996 ac un arall ei atgyfnerthu a'i amddiffyn rhag yr elfennau. Mae'r safle hefyd yn ganolfan i dri seramegydd sy'n addysgu yn ogystal â chynhyrchu eu nwyddau eu hunain; mae Sally Stubbings hefyd yn gwneud eitemau o rysâit Billingsley, a ail-grewyd yn gywir ar ôl ymgyrch ariannu torfol a gynhaliwyd gan y Gronfa Gelf yn 2017-18.

Dilynwyd y ddarlith gan gyflwyniad gan ein Cadeirydd Sian Rees o Wobr Archaeoleg Cambria/Cambrian Archaeological Prize blynyddol a roddir am y gwaith gorau yn ein cystadleuaeth flynyddol i fyfyrwyr. Enillydd eleni oedd Fiona Grey-Davies am ei thraethawd MA ar astudiaeth achyddol o fewnfudwyr Cymreig i Unol Daleithiau America. Cafodd ganmoliaeth uchel gan y beirniaid am ei defnydd arbenigol o ystod eang o ffynonellau a'i

dadansoddiad treiddgar o gronfeydd data a grëwyd o naturoli'r Unol Daleithiau a chofnodion eraill, a'i dewis ymhellach o astudiaethau achos.

Ein hymweliad olaf oedd i **Grochendy Nantgarw** fore Sul. Yma, siaradodd David Higgins am hanes a thechnoleg gwneud pibellau clai, gan olrhain esblygiad pibellau o'r rhai cynharaf o'r 16eg ganrif gyda bowlenni bach oherwydd bod tybaco mor ddrud. Gwnaed rhai pibellau cynnar mewn mowldiau pren, gan ddefnyddio 'clai pêl' gwyn a gafwyd o Ddyfnaint a Dorset. Ar ddechrau'r 17eg ganrif, roedd pibellau Bryste yn dominyddu marchnad de Cymru cyn i wneuthurwyr lleol ddechrau ledled yr ardal, ond daeth Broseley yn ddylanwadol tua diwedd y ganrif: cynrychiolwyd 30 o wneuthurwyr Broseley yn Llanmaes, er enghraifft. Daeth Lerpwl yn ddylanwadol o'r 1770au cyn i gynhyrchu lleol gryfhau yn y 19eg ganrif gyda busnesau mwy yn defnyddio ffurfiau Broseley, gan barhau tan gau Nantgarw ym 1920 a gwneuthurwyr Canton (Caerdydd) ym 1929.

Ategwyd darlith David yn ddefnyddiol iawn gan y prentis gwneuthurwr pibellau Aaron Mathews yn arddangos y grefft. Rhyfeddodd y Cambriaid o glywed Sally Stubbings yn egluro'r anawsterau o weithio gyda phorslen Billingsley gan ddefnyddio peiriannau modern, a pha mor rhyfeddol oedd mai dim ond 90% oedd ei golledion tanio! Daeth y cyfarfod, a drefnwyd gan Eurwyn Wiliam, i ben amser cinio.

Eurwyn Wiliam